

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 37;159.9

A.D.Zamanov, R.İ.Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
a_zamanov@mail.ru, ramizeliyev, 1954@mail.ru

VƏTƏNDAŞ TƏRBIYƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: şəxsiyyət, elm, mədəniyyət, tərbiyə, idarəetmə, təlim, təhsil

Məqalədə təhsil sistemində aparılan islahatlar, bu sahədə qazanılan nailiyyətlər və həyata keçirilməsi vacib olan problemlərdən bəhs olunur. Göstərilir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında diqqət yetirilməli olan vacib məsələlərdən biri də vətəndaş tərbiyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, istər məktəb, istərsə də valideynlər təhsilalanın daha çox təlim uğurlarına çalışırlar. Tərbiyə, xüsusilə vətəndaş tərbiyəsi ikinci plana keçir. Unudulur ki, təlim və tərbiyə vəhdətdə götürülmədikdə, biri digərinin inkişafına xidmət etmədikdə şəxsiyyət birtərəfli inkişaf edir və nəticədə həyata hazırlanmır.

A.Д.Заманов, Р.И.Алиев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГРАЖДАНСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Ключевые слова: личность, наука, культура, воспитание, управление, обучение, образование

В статье говорится о реформах, проводимых в системе образования, достижениях в этой области и проблемах, которые важно реализовать. Показано, что один из важных вопросов, на который следует обратить внимание при формировании личности, связан с гражданским воспитанием. При этом и школа, и родители стремятся только к образовательным успехам ученика. Образование, особенно гражданское образование, стоит на втором месте. Забывается, что если образование и воспитание не взяты вместе, если одно не служит развитию другого, то личность развивается односторонне и в конечном счете не подготовлена к жизни.

A.D.Zamanov, R.I.Aliyev

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF CIVIC UPBRINGING

Keywords: personality, science, culture, upbringing, management, training, education

In article talks about reforms carried out in the education system, achievements in this field and problems that are important to implement. It is shown that one of the important issues that should be paid attention to in the formation of personality is related to civic education. At the same time, both the school and the parents strive only for the educational success of the student. Education, especially civic education, takes second place. As if it is forgotten that if education and training are not taken together, if one does not serve the development of the other, the personality develops one-sidedly and ultimately is not prepared for life.

Respublikamızın müstəqillik əldə etməsindən sonra həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində əsaslı islahatlar aparılmış, sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuşdur. İslahatlar eyni zamanda təhsil sahəsində də həyata keçirilmişdir. Təhsilin yenilənməsi, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsini öyrənməyi, onlardan bəhrələnməyi, uyğun gələnləri tətbiq etməyi zəruri edir. Lakin yerli şərait, milli mentalitet diqqətdən kənar qalmamalıdır. Aparılan islahatlar nəticəsində müəyyən uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Bununla yanaşı, özünü doğrultmayan və ya müəyyən düzəlişlərin edilməsinə zəruri ehtiyac olan məsələlər də vardır. Bu da təbiidir. təhsil birbaşa insan faktoru ilə bağlıdır. İnsan psixikası isə yenilənməni asanlıqla qəbul etmir. Əgər bunun əksi olsaydı, insanlar daha çox problemlə üzləşərdilər.

Azərbaycan dövləti təhsilə strateji məsələ kimi xüsusi önəm verir. Elə bu məqsədlə bir sıra dövlət sənədləri qəbul olunmuş, təhsil sahəsində dövlət siyasəti, əsas prinsiplər, təhsilin məqsədi və s. müəyyənləşdirilmişdir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və digər proqram sənədləri qəbul olunmuşdur.

Adıçəkilən strategiyada göstərilir ki, başlıca hədəf “ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir” [1].

Təhsil eyni zamanda insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq, sağlam həyat tərzi, münasibətlərdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir. Göründüyü kimi, digərləri ilə yanaşı, başlıca strateji istiqamət təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması ilə bağlıdır.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri sırasında humanistlik, demokratiklik, keyfiyyətlik və s. durur. Bütün bunlar isə bir-birilə sıx bağlı olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılmasını təmin edir. Bura

təhsilalanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, tolerantlıq və dözümlülüğün prioritet kimi qəbul olunması və s. daxildir.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də təhsilin başlıca vəzifəsi təhsilalanların təlim-tərbiyəsini düzgün təşkil etməkdir. Yəni təlim-tərbiyə vəhdətdə götürülür. Lakin zaman-zaman təlim və tərbiyəyə verilən tələblər dəyişir. İlk baxışda sadə görünən, lakin kifayət qədər mürəkkəb olan bu prosesdə konkretlik tələb olunan məsələlər də vardır. Dövlət sənədlərində göstərilənlərin yerinə yetirilməsi üçün aydın, konkret istiqamətlər, praktik işlər yerinə yetirilməlidir. Təhsilalanlarda hansı keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır? Əmək bazarının tələbi nədir? və s. Təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq səviyyədə rəqabətəqabil şəxsiyyətlər hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar? Bu və bu kimi digər suallara düzgün cavab tapılmalı, təlim-tərbiyə işi bu istiqamətdə qurulmalıdır.

Təhsilin başlıca funksiyalarından biri, bəlkə də birincisi şəxsiyyət formalaşdırmaq, tərbiyə etməkdir. Tərbiyənin müxtəlif sahələri-əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi və s. pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılıb. Göstərilən bu tərbiyə sahələri isə vəhdətdə vətəndaş tərbiyəsinə xidmət edir.

Oksford Universitetinin professorundan soruşurlar ki, Oksford kimi hazırlayır? Professor tərəddüd etmədən cavab verir: “Oksford əsl ingilis centlmeni necə olmalıdırsa, onu hazırlayır”. İlk baxışda cavab çox sadə və anlaşılıqdır. Əslində isə burada kifayət qədər mürəkkəb bir sistem durur. Yəni universitetdə təhsil alan tələbələr hansı keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmalıdır. Bu keyfiyyətlər əsrlər boyu formalaşdırılıb, dövrün tələblərinə uyğun şəkildə dəyişdirilib. Lakin əsası, kökü dəyişməyib. Yəni tələbələr həyata hazırlanır.

Vaxtilə fransız mütəfəkkiri Dyüklo yazırdı: “Uşaq yaxşı oxuyub yazmağı bacarmalıdır. Öz doğma dilinə etinasızlıq göstərib, yalnız xarici dilləri öyrənməyə cəhd etməkdən də cəfəng bir şey yoxdur. Mən uşağın bir ingilis, romalı, yunan, spartalı kimi böyüməsini arzulamıram. O, fransızdır. Məhz bir fransızın lazım olan hər şeyi öyrənməsini istəyirəm” [8, s.37].

Azərbaycan təhsil sisteminin də qarşısında duran vəzifələrdən biri, bəlkə də birincisi bu olmalıdır ki, təhsil alan hər bir şagird, tələbə Azərbaycan dilini mükəmməl bilsin, ona hörmətlə yanaşsın, ruhən azərbaycanlı olsun. Vətəndaş tərbiyəsinin başlıca qayəsi də bundan ibarətdir.

Cəmiyyət həyatında gedən proseslər, xüsusilə baş verən kəskin yeniləşmə insanların psixikasına, davranış tərzinə təsir göstərir. Təbii ki, bunlar təhsil sistemində öz əksini tapır. Mövcud situasiya insanlardan bir tərəfdən şəxsi fəallıq, işgüzarlıq tələb edirsə, digər tərəfdən də onların əl-qolunu bağlayır. Uzunmüddətli, fundamental, gec nəticə verən işlərdən insanlar qaçır, situasiyanın dəyişməsinə uyğun, tez bəhrə verən işlərə meyil edirlər.

Cəmiyyət, dövlət baş verən dəyişiklikləri həyata keçirmək və oradan özləri üçün də fayda götürməyin vacibliyini qəbul edən adamların çoxluğu ilə güclü olur. Söhbət heç də passiv təcəvüzdən deyil, məhz cəmiyyətin inkişafını real şəkildə istəmək və ona çalışmaqdan gedir. Bu isə ondan yüksək enerji, psixoloji hazırlıq, yaxşı təhsil və tərbiyə kimi keyfiyyətlər tələb edir.

Cəmiyyətdə gedən bu proses təbii ki, təhsilə də təsirini göstərir. Nəzərəçarpan, diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri və ən vacibi təhsilə maraqla bağlıdır. Bir tərəfdən insanlar dərk edir ki, indiki dövrdə biliklərə, elmə yeni tələblər verilir, yüksək ixtisaslı, səviyyəli, bilikli adamlara ehtiyac artır. Diplomu, ali təhsilli, lakin qabiliyyəti, bacarığı olmayanlar tədricən sıradan çıxır. Onların da təhsilə, elmə münasibəti dəyişir. Xüsusilə, texnika, xarici dil, iqtisadi bilikləri mənimsəmək ehtiyacı artır. Ənənəvi məktəblər belə ehtiyacı ödəyə bilmədiyindən yeni tip məktəblər yaranır, fərdi məşğul olanların sayı artır. İkinci qrup adamlar isə təhsil almağın onlar üçün uzaq və perspektivsiz olduğu qənaətinə gəlir, az vaxt sərf etməklə real nəticə verəcək peşə qazanmağı məqbul sayırlar.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də praktikada, real həyatda özünü göstərən tələb və qaydalar, digər tərəfdən məktəbin, müəllimin tərbiyə etmək istədiyi keyfiyyətlər arasındakı kəskin fərqləndirici ibarətdir. Cəmiyyətlə tərbiyəçinin verdiyi, formalaşdırdığı keyfiyyətlər arasında kəskin fərq olduqda, tərbiyə olunana nə qədər faydalı, ağıllı qaydalar öyrədilsə də, heç bir real nəticə alınmaz.

Deyildiyi kimi, təhsilin uğur və uğursuzluqları cəmiyyət həyatında gedən proseslərlə sıx bağlıdır. Əksər hallarda məzunların həyata hazırlanmasında baş verən çatışmazlıqların hamısının səbəbkarı kimi məktəb və müəllimlər göstərilir. Guya məktəb elə sehrli, fantastik qüvvəyə malikdir ki, onun bir qapısından girən digər qapısından hazır məhsul kimi çıxmalıdır. Unutmaq olmaz ki, məktəb cəmiyyətdən kənarında fəaliyyət göstərmir. Məktəb necədirsə, cəmiyyət də elədir.

Şəxsiyyət və onun formalaşdırılması prosesinin struktur və məzmunu kifayət qədər mürəkkəb olmaqla özündə iki mühüm cəhəti birləşdirir. O, bir tərəfdən yeniyetmə və gənclərin şüur və davranışına, düşüncə və təfəkkür tərzinə cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq məqsədyönlü şəkildə təsir etməyi, digər tərəfdən isə onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsini vacib şərt kimi irəli sürür.

Bu zaman cəmiyyətin tələblərinə, reallığa uyğun tərbiyə proqramı hazırlanarkən eyni zamanda milli xüsusiyyətlər, adət-ənənə, milli xarakter nəzərə alınmalıdır. Sosial normalara əməl etməklə, tarixən formalaşmış xüsusiyyətlərə hörmətlə yanaşmaqla ona yeni, mütərəqqi elementləri daxil etməklə həm cəmiyyətin tərəqqisinə, həm də şəxsiyyətin inkişafına nail olmaq mümkündür.

Şagirdin (tələbənin) şüurlu şəkildə xalq, vətən üçün çalışması onun mənəvi dünyasının yeni məzmununda zənginləşməsinə, motivasiya-tələbat sferasının yenidən qurulmasına əsaslı şəkildə təsir edir. Bütün bunların mənimsənilməsi, öyrənilməsi, ona əməl edilməsi öz-özünə yox, mühit və tərbiyənin təsiri altında formalaşır. Deməli, təhsil sistemi, təlim-tərbiyə prosesi, təlimin məzmunu yad meyil və fikirlərdən təmizlənməli, milli kökə, milli xarakterə, milli hisslərə əsaslanmalıdır.

Tarixi proseslərin dinamikası cəmiyyətdə müxtəlif sosial şərait yaradır. Başqa sözlə, ictimai-iqtisadi və istehsal münasibətləri daim dəyişir ki, o da öz növbəsində şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edir. Bütün bunlar cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinə, onların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İctimai həyatda baş verən dəyişikliyə münasibət və prosesdə iştirak, eyni zamanda həmin prosesin qavranılması və dərk edilməsi yaş xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Lakin elə hadisələr olur ki, ümummilli xarakter daşıyır, hər kəsin bu ideya ətrafında birləşməsinə təmin edir. Bu bir tərəfdən qan yaddaşını oyadır, digər tərəfdən milli birlik, həmrəylik yaradır. Ümumi ruh, ümumi fikir elə bir güc yaradır ki, onu qarşısızalmaz qüvvəyə çevirir. Məhz bu deyilənlər II Qarabağ müharibəsində özünün əksini və təsdiqini tapdı. Maraqlıdır ki, milli birliyi, milli ruhu qorumaq üçün yeni bir stimulyerici, birləşdirici məqsədlər qarşıya qoyulmalıdır. Əks halda ümumi ruh, ümumi maraq tədricən yox olur. Məhz buna görə də təhsilin, məktəbin rolu artır. Deyilənlərdən də göründüyü kimi, vətəndaş mövqeyinin qorunması, inkişaf etdirilməsi məktəbin başlıca vəzifəsi olmalıdır.

V.A.Suxomlinski yazır: “Böyüməkdə olan insanın formalaşmasında məktəb kollektivi son dərəcə mühüm rola malikdir. Özünün çoxsaylı münasibətləri, üzvlərinin qarşılıqlı, birgə fəaliyyəti nəticəsində məktəb kollektivi üzvləri hərtərəfli inkişaf edir, ictimai həyata, vətənin müdafiəsinə və istehsalat əməyinə hazırlanırlar” [7, s.3].

Amerika psixoloqu E.Erikson tərbiyənin əsasının cəmiyyətin mənəvi dəyərlər, məşğul olduqları fəaliyyət sahəsi və iqtisadi durumdan asılı olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, iqtisadi sistem və mədəniyyətin sintezi tərbiyədə başlıca rol oynayır. Cəmiyyətin mənəvi dəyərləri isə iqtisadi, psixoloji və əxlaqi bazaya əsaslanmaqla fərdin ictimai davranışı mənimsəməsinə səbəb olur.

Fransız mütəfəkkiri Q.Lebon göstərir ki, hər bir xalqın incəsənəti, inamı, siyasi çevrilişləri həmin xalqın əxlaqi və intellektual inkişafından asılıdır. Bu da öz növbəsində onun təkamülündən yaranır. Bu xüsusiyyətlərin məcmusu isə həmin xalqın mənəvi ruhunu təşkil edir. Deməli, təhsil sistemində gənclərin tərbiyəsi işində bu göstərilənlərin nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir.

Təlim-tərbiyə prosesinin müvəffəqiyyəti və ya uğursuzluğu üç tərəfdən: şagird-müəllim-valideyndən, onların birgə fəaliyyətindən, onun səmərəliliyindən asılıdır. Tərəflərdən birinin buraxdığı səhv digər iki tərəfin fəaliyyətinin

səmərəliliyini azaldır. Əlbəttə, bu prosesə daha çox təsir göstərən müəllimin fəaliyyətidir. Çünki şagirdlər müxtəlif ailələrdən gəlir və hər ailənin öz istəkləri, gözləntiləri, qaydaları var. Digər bir səbəb isə valideynin pedaqoji biliklərinin az olması və ya olmaması ilə bağlıdır. Məktəb isə bu fərqli ailələrdən gələn şagirdlərin birliyini yaratmalı, lazım olan keyfiyyətləri formalaşdırmalıdır. Burada çoxsaylı amillərin təsiri özünü göstərir. Başlıca olanı isə pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji etika və əməkdaşlıqla bağlıdır. Bütün bunlar tərəflərin bir-birinin şəxsiyyətinə hörmət, biliyin qiymətləndirilməsi və davranışın vəhdətdə götürülməsidir. Müəllim şagirdin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı, təlim fəaliyyəti ilə davranışı uzlaşdırmalıdır. Müəllim yaddan çıxarmamalıdır ki, şagirdin davranışı və təlim nailiyyətləri eyni zamanda onun özünün fəaliyyətinin nəticəsidir. Yəni prosesin aktiv iştirakçılarında biri də o özüdür.

Müəllim münasibətlərində vacib faktorlardan biri də tolerantlıqdır. Müəllim eyni zamanda şagirdlərdə tolerantlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmalıdır. Tolerantlığın əsasını qarşılıqlı anlama və inam təşkil edir. Bu keyfiyyət yarana biləcək konfliktlərin qarşısını alır, müəllim və şagirdlərin bir-birlərini başa düşmələrinə kömək edir. Bununla yanaşı, tolerantlıq insanda xeyirxahlıq, əməkdaşlıq kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Bir çox hallarda hesab edirlər ki, tolerantlıq güzəştə getmək, hər şeylə barışmaqdır. Tolerantlıq öz növbəsində təhsilin humanistləşdirilməsində başlıca şərtlərdəndir. Təhsilin humanistləşdirilməsi həm müəllimlərdə, həm də şagirdlərdə humanist ünsiyyət, ədalətlik, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və s. bu kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Burada qarşı tərəfin azadlığına, münasibətlərdə bərabərliyə, hörmətə əsaslanmaq nəzərdə tutulur. Əlbəttə, bu deyilənlər heç də məsuliyyətdən yayınmaq anlamına gəlmir. Məsuliyyət ünsiyyət və fəaliyyət prosesində yaranır, reallaşır. Məhz bu keyfiyyətlərin yaranması bütövlükdə vətəndaş formalaşdırmağa xidmət edir.

Təhsil sahəsində problemlərdən biri də şagirdlərə düşünməyi öyrətməməklə bağlıdır. Bəzi müəllimlər şagirdlərin beynini informasiya ilə doldurulmuş anbar kimi təsəvvür edirlər. Bu isə ən azı şagirdlərin inkişafına mənfi təsir göstərir. “Müasir dövrdə məktəbi yaddaş (hafizə) məktəbindən ağıl və idrak məktəbinə çevirmək lazımdır... Şagirdlərin əqli inkişafı sözün əsl mənasında milli mentalitet problemdir. Məktəb müasir təhsil konsepsiyasını ancaq bir yolla-şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirə bilər” [2, s.9].

Məlumdur ki, müasir dövrdə həyat ritmi sürətlənib, gərginlik artıb. İnsanların sanki düşünməyə, qarşıdakı adamı dinləməyə səbri qalmayıb. Hər şeydə “fast-fud”, tələsgənlik özünü göstərir. Axtarış etmək, düşüncə, yaradıcılıq, onun gözəlliyindən zövq almaq az qala unudulub. Amerika psixoloqu Xarris bununla bağlı deyir: “Qorxulu orası deyil ki, indi robotlar insan kimi fikirləşir, qorxulu olan odur ki, insanlar robot kimi fikirləşməyə

başlayıblar”. İndi gənclər sanki “dərindən fikirləşməyi”, gözəllikdən zövq almağı artıq vaxt itkisi kimi dəyərləndirirlər. Nəticədə gənclərdə borc hissi, məsuliyyət hissi zəifləyir. Daha doğrusu, onlar hesab edirlər ki, valideynlər, müəllimlər, digər insanlar onlara borcludur. Onlar isə heç kimə, heç nədə borclu deyillər. Sanki indi pis vərdişlər, sosial normaları pozmaq, depressiya, aqressiya həyat normasına çevrilib.

Müasir dövrdə insanların fəallığı, o cümlədən koqnitiv fəallığı durmadan artır. Həyatın sürəti artdığından insanlar özünü təsdiq və özünüfəallaşdırmaq üçün tələb olunan sürətə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər. Bu proses özünün müsbət tərəfləri ilə yanaşı neqativ xüsusiyyətlərin yaranmasına da səbəb olur. Daha çox əxlaqi, mənəvi olanlar deformasiyaya uğrayır.

Məşhur ingilis yazıçısı Çarlz Snou Nobel mükafatının təqdimatı mərasimində söylədiyi nitqində göstərir ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı iki fərqli şüur forması və ziyalı təbəqəsi yaranıb. Bunlardan biri humanitar, digəri texniki tərəkürlü, dünyagörüşlü insanlardır. Humanitarlar ənənənin pozulduğunu, getdikcə mənəviyyətin korlandığını, texnokratlar isə elmi-texniki tərəqqiyə istinad edərək cəmiyyətin daha da tərəqqi edəcəyini göstərir. Uyğun olaraq humanitarlar milliliyin, texnokratlar qloballaşmanın təəssübkeşi kimi çıxış edirlər.

Qeyd edək ki, iyirmi birinci yüzillikdə gedən proseslər, inkişaf, elmi-texniki tərəqqi texnokratların daha realist olduğunu sübut edir. Bədii əsərlərdəki həyatın emosional tərəfi, mənəvi-əxlaqi yanaşmaları, bəlağətli söz və təsvirlərin soyuq mühakimə və dəqiq hesablamalar tutur.

Təbii ki, dünyada, ayrı-ayrı ölkələrdə gedən proseslər insanların psixikasına və münasibətlər sistemində təsirsiz ötüşmür. Başqa sözlə, onlar üçün həyatın mənası dəyişir. Lakin danılmaz həqiqətdir ki, mənəvi, əxlaqi dəyərlər qorunmadıqda, istənilən texniki tərəqqi də əhəmiyyətini itirir. Bütün bunların inkişafı, formalaşdırılması təhsil sistemi vasitəsilə mümkündür.

Psixoloq və sosioloqlar göstərir ki, sosial realıq bioloji və psixoloji hadisələrdən yaranır. Cəmiyyət ayrı-ayrı fərdlərin birliyindən yaransa da, bu, adi birlik deyil. Ayrı-ayrı fərdlərdən yuxarıda kollektiv, cəmiyyət dayanır. O da öz növbəsində fərdləri formalaşdırır. Kollektiv həyatın məqsədi isə fərdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Burada təlim-tərbiyənin rolu əvəzsizdir. O da məlumdur ki, təlim və tərbiyə vəhdətdədir, biri digərini şərtləndirir. Təlimin başlıca olaraq iki funksiyası var: inkişafetdirici və tərbiyəedici. Deməli, tərbiyə işində inkişafın, mənəvi dəyərlərin, sosial normaların xüsusiyyətlərini bilmədən şəxsiyyət formalaşdırmaq mümkün deyil.

Göründüyü kimi, təlim və tərbiyənin vəhdətini təmin etmədən şəxsiyyət formalaşdırmaq mümkün deyil. Təbii ki, təhsilin başlıca vəzifəsi öyrənlərə yüksək biliklərin verilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda elə həmin səviyyədə tərbiyə işi, onun təlimlə vəhdət təşkil etməsini təmin etmək də vacibdir.

Tərbiyə işi daha mürəkkəb, daha çox vaxt tələb edən prosesdir. Tərbiyə xalqın milli ruhunu, xarakterini, varlığını əhatə etməlidir. Belə olduqda vətəninə, xalqını, adət-ənənələrini bilən, sevən şəxsiyyətlər formalaşır. Onlar daim inkişaf etməyə, ləyaqətli vətəndaş olmağa çalışırlar.

İngilislər, almanlar, fransızlar, yaponlar və s. təhsil sistemində fərqli modellərdən istifadə etsələr də məqsədləri yüksək bilik səviyyəsinə, yüksək intellektə malik olan vətəndaş formalaşdırmaqdır. Yəni hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Hansısa təhsil modelini mexaniki şəkildə götürüb istifadə etməyə ehtiyac qalmır. Həm də təcrübə göstərir ki, mexaniki şəkildə hansısa ölkənin təhsil modelinin tətbiq olunması həmişə müsbət nəticə vermir. Deməli, dünya təcrübəsi öyrənilməli, uyğun cəhətləri tətbiq olunmalı, o əsasda özünü kü yaratılmalı, eyni zamanda dövrün tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Təhsilin vəhdətdə olmalı, birinin digərinin inkişafına xidmət etməli olduğu vacib istiqamətlərdən biri də elm və təhsilin vəhdətidir. Yəni elmin inkişafı təhsildən, təhsilin inkişafı elmdən asılıdır. Pedaqoji, psixoloji elmlər isə birbaşa təhsilə xidmət etməlidir. Psixoloq və pedaqoqlar dünya təcrübəsini, milli xüsusiyyətləri və s. öyrənib təkliflər verməlidirlər. Eləcə də real vəziyyəti öyrənib, tədqiqatlar aparıb bu elmləri, nəzəri sahələri inkişaf etdirməlidirlər. Bu, bütün dünyada belədir və bizdə də belə olmalıdır.

Deyənlərin həyata keçirilməsi, eləcə də Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün inkişaf etmiş ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemi öyrənilir, islahatlar aparılır. Bu, daha çox təlimlə bağlı aparılan islahatlardır. Tərbiyə işində bu deyilənlər sanki unudulub. Səbəb? Səbəblər çoxdur. Tərbiyə işlərinin xaricdən götürülüb mexaniki şəkildə tətbiq olunması mümkün deyil və belə bir yanaşma əks effekt verir. Çünki orada tətbiq olunan tərbiyə sistemi bizdə özünü doğrultmur. Özümüzünkünü yaratmaq ciddi, sistemli iş tələb edir. Halbuki, təhsillə bağlı hazırlanan sənədlərdə, proqramlarda bu deyilənlər çox doğru şəkildə vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Reallıqda isə həyata keçirilməsində problemlər yaşanır. Yəni xaricdən götürülmüş tərbiyə sistemi reallıqda özünü doğrultmur. Çünki belə bir simbioz yanaşmanın həyata keçirilməsi mümkün deyil. Nəticədə bir çox hallarda xaotik vəziyyət yaranır, müəllim-şagird, valideyn-müəllim, ailə-məktəb arasında anlaşılmazlıq baş verir.

Fikrimizcə, Azərbaycan təhsilinin problemlərindən biri də diqqətin yalnız təlim fəaliyyətinə, yəni təlimdə uğurlar qazanılmasına yönəldilməklə bağlıdır. Təlim uğurlarını həm məktəb, həm də valideynlər istəyir. Valideyn hesab edir ki, övladının uğurları onun hansı səviyyədə təhsil almasından asılıdır. Məktəbin fəaliyyətinə isə şagirdlərin təlim uğurlarına əsasən qiymət verilir. Təlim fəaliyyətinə isə ailədən, lap erkən yaşlardan başlanılır. Bu da uşaqlıq illərinin oğurlanması deməkdir. Məşhur psixoloq J.Piaje deyirdi ki, sivilizasiyanın ən böyük nailiyyəti uşaqlığın müddətinin uzadılması ilə bağlıdır. Uşaqlıq illərində uşağın uşağa aid fəaliyyətlə məşğul olmaması əslində şəxsiyyətin itirilməsidir.

Bütün dövrlərdə təhsilin qarşısında başlıca olan bir vəzifə qoyulub: təhsil alanı həyata hazırlamaq. Hansı həyata hazırlamaq isə dövrün, zamanın, ictimai quruluşun tələblərindən asılı olub. Əlbəttə, təhsil illərində o kəslər uğurlu hesab olunub ki, yaxşı oxuyurlar, nizam-intizama əməl edir, qaydaları pozmur, davranışları ədəb-ərkanlıdır. Onlara inanır, gələcəklərinə ümidlə baxırlar. Təbii ki, əlaçı olmaq üçün onlar vaxtının çoxunu oxumağa, bilik əldə etməyə sərf etdiklərindən digər işlərə vaxt qalmır. Əslində onlar özləri də buna can atırlar. Məktəbi əlaçı kimi, universiteti fərqlənmə diplomu ilə başa vururlar. Nəticədə onların düşüncə və davranışında yaşadlarından fərqli cəhətlər özünü göstərir. İlk baxışda nəzərə çarpan özünə vurğunluq, özünü başqalarından üstün tutmaqda göstərir. Belə münasibət isə yaşadlarına xoş gəlmir və ondan uzaqlaşırırlar. Həmin şagird (tələbə) vəziyyəti paxıllıq, ürəyi götürməmək kimi dəyərləndirir və bundan narahatlıq hissi keçirmirlər. Məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, onların inkişafı biristiqamətli olur. Onlar başqa heç bir işə maraq göstərmirlər. Onların istəkləri ilə valideynlərin istəkləri üst-üstə düşür. Problem təhsili başa vurduqdan sonra yaranır. Məktəbdə (universitetdə) zəif, hətta pis oxuyan şagird (tələbə) həyatda onları qabaqlayır.

Səbəblərdən biri də onların bir çox hallarda tənha qalması ilə bağlıdır. Fiziki güc sərf etməmək, daim dərsləri ilə məşğul olmaq, şənlənməyi bacarmamaq və s. Bir çox hallarda onlar yoldaşları tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilirlər. Vəziyyəti kompensasiya etmək üçün əlaçılar təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa çalışırlar. Təlim nailiyyətləri yüksəldikcə yaşadları ilə ünsiyyət, münasibət azalır. Müəllim onları nümunə göstərir, valideynləri tərifləyir və beləliklə, onları təkliyə sövq edirlər. Onlar sanki həyatdan zövq almağı unudurlar. Məktəb illərində bu vəziyyətin keçib gedəcəyini düşünürlər. Hesab edirlər ki, tələbə olanda hər şey düzəldir. Tələbə olanda isə fikirləşirlər ki, işləyəndə qaydasına düşər. Amma çox vaxt ümidlər reallaşmır. Birincisi, ona görə ki, arzuladıqları, ümid etdikləri iş tapılmır. İkincisi, məlum olur ki, onların öyrəndiyi biliklərlə real həyatın tələbləri arasında böyük fərq var. Universiteti birtəhər bitirən müdir tez-tez ona xatırladır: “Bura Universitet deyil, iş görmək lazımdır”. Fakt budur ki, universitetdə daha zəif oxuyan kəs həyatda uğurlu tələbədən daha səriştəli olurlar. Uğurlu tələbə bilik qazanır, lakin həyatın özünü öyrənə bilmir. Əgər rəhbər işçi olsa kollektivi idarə etməkdə çətinlik çəkir. Gec, ya tez işlər pis getməyə başlayır. İş bacarmadığına görə ya əvəz olunur, yaxud da özləri bezib gedirlər.

Elmi ədəbiyyatda “İnstruksiyalı təlim” anlayışı var. İnstruksiyalı təlim hər şeyin yalnız təlimatlara əsasən icra olunması mənasını daşıyır. Bu təlimin mənfi tərəfi ondadır ki, insan psixikası yalnız təlimatlara əsasən fəaliyyət göstərməyə uyğunlaşır, həqiqətin axtarışlarına meyil etmir, özünütədqiqə çalışmır. Bu insanlar necə olur-olsun başqalarına xoş gəlməyə, təriflənməyə can atırlar. Əslində isə uşaqlara böyüklərin istədikləri kimi davranmaq, düşünmək,

fəaliyyət göstərmək yox, müstəqil düşünməyi, qərar qəbul etməyi, müstəqilliyi öyrətmək lazımdır.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi azadlıqdan və özünü təsdiqdən keçir. Özünə nəzarət isə həm xarici mühitin (obyektiv), həm də daxili mühitin (subyektiv) vəhdətində formalaşır. Hədsiz ciddi obyektiv səbəblər, kənar nəzarət şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarını, məsuliyyət hissini məhdudlaşdırır. O, hər yerdə və hər şeydə kiminsə köməyinə, qayğısına möhtac olur.

Ötən əsrin ikinci yarısında hərtərəfli inkişaf etmiş, kamil şəxsiyyətlər formalaşdırmaq ifadələri işlənirdi. Burada təlim və tərbiyənin vəhdətdə götürülməsi nəzərdə tutulurdu. Təbii, təlim və tərbiyəni vəhdətdə götürmədən təhsildə uğurlardan danışmaq mümkün deyil. VƏTƏNDAŞ TƏRBİYƏSİ dedikdə isə yüksək intellektə malik, vətəninə, xalqını sevən, adət-ənənələri bilən, ona hörmətlə yanaşan insanların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Bütün bunları isə yalnız MƏKTƏBDƏ həyata keçirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” / “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 2013, 25 oktyabr
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1989, 255 s.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 381 s.
4. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya. Bakı: ADPU, 2023, 250 s.
5. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 120 s.
6. Петровский АВ. Психология и время. М.: Питер, 2007, 448 с.
7. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива. М: Просвещение, 1981, 190 с.
8. Философия воспитания // Народная школа, 1887, №3, с.29-64

Redaksiyaya daxil olub 07.02.2022